

УДК 94:329.7.052(477)“19”

DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/73-1-4>**Ірина МИХАЙЛІВ,**

orcid.org/0000-0002-1485-0394

аспірантка кафедри новітньої історії України імені Михайла Грушевського
Львівського національного університету імені Івана Франка
(Львів, Україна) mykhailiviryna@gmail.com

ЛЮДИНА ПРОТИ СИСТЕМИ: ОПОЗИЦІЙНИЙ РУХ У СПОГАДАХ УКРАЇНСЬКИХ ДИСИДЕНТІВ

У статті на основі спогадів проаналізовано бачення українськими дисидентами радянського минулого (зокрема, крізь призму розуміння ними сутності й призначення держави, ідеології, нації, релігії / церкви), а також основних подій з історії антикомуністичного руху опору 1960–1980-х років. Із спогадів видно, що вирішальними для становлення особистостей дисидентів ставали не так період дитинства й родинного виховання, як пізніше товариське оточення, прочитання книг, здобуття вищої освіти. Критичне бачення радянської системи посилював досвід ув'язнень, обмежень і заборон. У політичному плані ключовою цінністю і вимогою дисидентів були права людини (передусім свобода слова), а також можливість для людини самореалізуватися в межах національної спільноти. Національне питання дисиденти розуміли через призму здебільшого мовно-культурних (не політичних) потреб, велику роль у русі опору відводили релігії та церкві. У незалежній Україні продовжували наголошувати на ключовій ролі національної ідеї для розвитку держави і суспільства. В умовах же СРСР дисидентський рух був спрямований не так на повалення радянської системи, як на її реформування. У межах радянської дійсності дисиденти намагалися відкривати для суспільства смисли, які система замовчувала. Із проаналізованих спогадів опозиційний рух 1960–1980-х років постає насамперед як форма морального протистояння системі. Для тогочасного опозиціонера це була в першу чергу особиста боротьба (із власним страхом, сумнівами), пошук власної позиції і способів діяльності, гуртування однодумців. Образ дисидента, який постає із спогадів, поєднує риси духовно та інтелектуально сильної людини і проєктується на сучасну українську політичну й культурну еліту та потреби розвитку держави. Публікуючи спогади в незалежній Україні, колишні учасники антирадянського руху опору зазвичай «ностальгують» за минулим, актуалізують тему відповідальності молодших поколінь за сучасне і майбутнє, намагаються пристосувати колишні методи протистояння системі до сучасних потреб політичної боротьби.

Ключові слова: рух опору (дисидентський рух), радянська система, роль особистості в історії, спогади.

Ірина МΥKHAILIV,

orcid.org/0000-0002-1485-0394

Postgraduate Student at the Department of Contemporary History
of Ukraine named after Mykhailo Hryshchuk
Ivan Franko National University of Lviv
(Lviv, Ukraine) mykhailiviryna@gmail.com

MAN AGAINST SYSTEM: RESISTANT MOVEMENT IN THE MEMOIRS BY UKRAINIAN DISSIDENTS

In the article based on the memoirs being analysed the vision of dissidents of the Soviet past (by their understanding of essence and function of state, ideology, nation and religion/ church) and also the main events of history of anti-communistic resistance movement of 1960–1980th years. The memories present the main thing for personality formation of dissidents such as not only the period of childhood and family upbringing, but friendly environment, reading of books, getting higher education. The critical vision of the Soviet system was being intensified by experience of imprisonment, restrictions and prohibitions. In political sense the main value and requirement of dissidents were the rights of personality (especially freedom of speech) and also personality's possibility of self-realization within the national community. The aspect of nation dissidents understood due to linguistic and cultural (not political) needs, the great role in the resistance movement being assigned to religion and church. As we see, the dissident movement being directed not only for overthrow of the regime, as for reformation. Within the Soviet reality dissidents tried to present for society meanings and senses which the system suppressed and ignored. Based on analysed memoirs resistance movement of 1960–1980th years being presented as a model of moral opposition of system. For oppositionist of that time that was in general personal struggle (with personal fear, doubts), finding own position and methods of activity, grouping like-minded personalities. The image of dissident represented by memoirs combines features of mental and intellectual person and being projected due to modern Ukrainian political and cultural elite and requirements of development of state. Due to process of publishing of memoirs on independent Ukraine, past participants of anti-soviet resistance movement as usual are nostalgic for the past,

accented on the theme of responsibility of younger generation for the present and future time, trying to apply the past methods of opposition of system to current needs of political opposition.

Key words: *resistance movement (dissident movement), the Soviet system, the role of personality in history, memories.*

Постановка наукової проблеми та її актуальність. Дисидентство є вагомим сторінкою в історії України, у сучасному інформаційному просторі образ дисидента існує в значенні борця проти радянської системи. І великою мірою він сформований спогадовою літературою. Крім того, спогади є найпершим джерелом для розуміння постаті самого українського дисидента – не його історіографічного образу, а перш за все як людини, якій доводилося долати численні сумніви і жити в умовах тривалих випробувань. Найпопулярнішими темами у спогадах шістдесятників і дисидентів є їхні міркування про сутність держави, роль ідеології, призначення нації та релігії, які власне й дають змогу схарактеризувати відносини між людиною і системою. Головним для дисидентів був виклик: протиставити себе системі чи погодитися бути її частиною, діяти в її межах. Мета статті – проаналізувати вибрані спогади українських дисидентів, визначити ключові змістові лінії, які у цих спогадах проглядаються, а також схарактеризувати на цій основі самопредставлення дисидентів у сучасній Україні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Перші наукові праці про дисидентський рух з'явилися уже в незалежній Україні. Їхніми авторами були Георгій Касьянов (Касьянов, 1995), Анатолій Русначенко (Русначенко, 1998). Історія українських дисидентів зацікавила і зарубіжних істориків. У 2019 р. італійський дослідник Сімоні Аттіліо Беллецца опублікував монографію «Берег сподівань: культурне дослідження шістдесятників» (Bellezza, 2019). Та все ж ґрунтовних історичних праць з історії дисидентського руху бракує. Значно більше зроблено в ділянці публікацій джерел (як-от праць самих дисидентів, документів, спогадів). Фактично немає праць, які базуються безпосередньо на аналізі спогадів шістдесятників і дисидентів, зважаючи на особливість спогадової літератури та – що особливо – її соціокультурну спрямованість (Михайлів, 2019: 287–308). Утім, інтерес до історії українського руху опору не зникає. Показове свідчення цього – праця Радомира Мокрика «Бунт проти імперії: українські шістдесятники» (Мокрик, 2023).

Джерельною базою статті стали спогади українських шістдесятників і дисидентів, видані в незалежній Україні (як то братів Михайла і Богдана Горинів, Левка Лук'яненка, Мирослава Мариновича, В'ячеслава Чорновола, Василя Овсі-

єнка та інших), роздуми-есе Валентина Мороза, Івана Геля. Їхні спогади (автобіографічні матеріали, роздуми та інтерв'ю) мають характерну особливість не тільки описувати минуле, а й аналізувати, пояснювати і трактувати власні погляди з метою підпорядкування їх сучасності, переповнені суспільно-політичними гаслами й ідеями. Ці автори були вихідцями із західних і центральних областей України. Як представники інтелігенції (а працювали вони в царині права, літератури, мистецтва) вони бачили нагальну потребу оновлення радянського суспільства. У дитинстві всі вони так чи інакше були пов'язані з досвідом Другої світової війни, зокрема, національно-визвольної боротьби. Але особливо важливим для формування їхніх поглядів був період хрущовської «відлиги». У 1960–1970-х роках усі вони були причетні до самвидаву з його критикою радянської системи. Згодом зазнали переслідувань з боку радянських карально-репресивних органів (були ув'язнені, опинилися в таборах).

Виклад основного матеріалу й обґрунтування результатів дослідження. У радянській ідеології людина була невіддільна від системи. Ідеальний громадянин з погляду влади мав бути керованим, залежним від держави, уніфікованим культурно й політично. Під шістдесятництвом розумітимемо культурницький рух 1960-х років інтелектуалів з вираженою громадянською позицією. Тоді ж бере початок дисидентський рух, який із вираженим правозахисним спрямуванням в Україні утвердився з середині 1970-х років. Дисидентом, за визначенням Олега Бажана, можна вважати «особу, чий погляд, переконання і дії повністю або частково розходяться з догматами панівної ідеології, реальною практикою правлячого режиму» (Бажан, 2001: 30). Іноді дисидентів називають інакодумцями. Однак дисидентство включає ще й практичну діяльність – можливість втілювати, а не тільки мислити інакше (Огляд історії дисидентського руху, URL). В Україні не кожен інакодумець міг бути дисидентом і не кожен дисидент – інакодумцем. Дисидент – це відступник від пануючої ідеології, по суті, ревізіоніст. Багато дисидентів бажали трансформації системи, опираючись на комуністичну доктрину і вірячи в неї. Розгортанню антикомуністичного руху перешкоджали репресії (Бажан, 2001: 523). Попри історіографічну традицію виділяти течії дисидентського руху (самостійницьку, націо-

нально-культурницьку, правозахисну, релігійну), на практиці вони перетиналися. Найкращим терміном для представлення представників даного єдиного руху вважатимемо «опозиціонери».

У формуванні світогляду майбутніх дисидентів можна зауважити регіональні відмінності. У вихідців із Західної України батьки та родичі здебільшого були носіями української свідомості: їхні сім'ї не були перейняті комуністичною ідеологією, майже кожної родини торкнулася трагедія війни, і майже кожна сім'я мала причетність до українського руху опору. Для вихідців з центральних чи східних регіонів України найважливішим ставало оточення, спілкування з однодумцями, прочитання літератури. Для М. Гориня ключовим стало навчання у Львівському університеті, де залишався відгомін підпільного руху. І хоча в самому університеті національна активність студентів йшла на спад, ще існували окремі націоналістичні групи. Горинь згадував, що в 1950-х роках, після вступу у Львівський університет, він брав участь у поширенні націоналістичних листівок (Горинь, 2009: 24–25). Однак уже тоді частина активної молоді відчувала безперспективність збройної боротьби. Водночас у спогадах дисидентів ідеться й про те, що питання загальнолюдських цінностей не обов'язково пов'язане з національним патріотизмом: «Адже щоб ставати на шлях нонконформізму, порушувати загальнолюдські питання, говорити про видозміну системи не обов'язковим було демонстрування чи віданність патріотичним налаштуванням». Ідеологічний тиск та відлуння репресій, загострення національної проблематики робили студентське життя політично напруженим (Мокрик, 2023: 55). Закостеніла система освіти спонукала допитливих студентів шукати альтернативні джерела інформації. Важливою перспективною складовою студентського життя залишалося спілкування, пошук однодумців, самодіяльність у формі гуртків, студій.

Нонконформістські настрої, які поширювалися серед молоді, були пов'язані також з культурними змінами, які відбувалися у світі, зокрема активністю студентства, що особливо проявилася наприкінці 1960-х років (Павленко, 2016: 289). Важливим для молодих людей був досвід спілкування з однодумцями, прочитання літератури (зокрема, історичних праць): «Хтось повів мене в етнографічний музей Івана Гончара на Печерську... Відтак хтось мені дав прочитати фотокопію машинопису статті Михайла Брайчевського «Возз'єднання чи приєднання?» Потім дали мені фотовідбиток книжки закордонного видання

«Історії русів» невідомого автора кінця XVIII століття. Ці зерна падали на добрий ґрунт. Мені відкривалися очі на наше минуле. Та й сама студентська атмосфера, відвідування різних вечорів – це спонукало до роздумів» (Овсієнко, URL). Тож важливу роль для молоді передусім стали відгравати люди і книги (Мокрик, 2023).

Зі спогадових матеріалів видно, що становленню поглядів шістдесятників і дисидентів значно посприяла хрущовська «відлига», зокрема політика десталінізації: «Як це не дивно, але поштовхом стала сама Комуністична партія, яка провела тоді двадцятий з'їзд. Це був знаменитий з'їзд, особливо це знамените закрите засідання, на якому Хрущов оголосив ту промову про культ особи. Воно вже носилося в повітрі, що щось таке буде, але це було, знаєте, як вибух бомби... Мабуть, все-таки атмосфера, ота атмосфера після смерті Сталіна, значною мірою вплинула на моє становлення, як і на появу взагалі шістдесятництва як явища» (Чорновіл, URL). Загалом розвінчання культу Сталіна довело, що нема єдино правильних положень, тож поширення інакodomства стало закономірною реакцією на згортання процесу десталінізації. Промова Хрущова рохитала саму основу віри радянських людей у комуністичну ідеологію. Саме критичне мислення, вміння попри пропаганду та сліпоту оточення вірити собі та аналізувати самостійно, стало головною рисою шістдесятників. Молодь поступово почала мислити самостійно. Іван Дзюба згадував: «Люди зрозуміли, що мали б вірити самим собі... Тож я зрозумів, що повинен вірити собі, а не слухати пропаганду». Тож можна стверджувати, що для молоді творчої особистості період «відлиги» був пов'язаний з появою оптимістичних надій і переконань, але зрештою ілюзій (Мокрик, 2023: 83).

Доба «відлиги» справді мала серйозний вплив на свідомісні переконання громадян УРСР, утім, як зауважують дослідники, саме в цей час якраз організованого і масштабного руху за самостійність так і не відбулося. Дослідники допускають, що відносно ліберальна атмосфера «відлиги» могла в перспективі сприяти еволюції шістдесятництва (розширення культурництва, пошук нових форм громадської активності) в напрямі його політизації. Однак поступальний розвиток подій був короточасним. Непослідовність і поверховість «відлиги» призвели до її швидкого згортання (Касьянов, 1995: 25). Уже з кінця 1962 р. відновився послідовний ідеологічний тиск на інтелігенцію. Тож для опозиціонерів «відлига» швидше сприяла емоційним і критичним зрушенням у свідомості. Бодай на кілька років у СРСР стали

можливими відносно вільні дискусії щодо історії, культури, політики. Молоді люди отримали право на сумнів, нехай і тимчасово.

Ключову роль у формуванні світогляду дисидентів відіграв самвидав: «А навесні 1968 року викладач англійської мови Слюсаренко Феодосій Маркович зважився дати мені фотокопію праці Івана Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?» Два відбитки і фотоплівку. Ця праця справила на мене вирішальне враження. Я давав її читати кільком своїм друзям» (Овсієнко, 2018: 151). Значний вплив на світогляд Валентина Мороза справила брошура ідеолога українського інтегрального націоналізму Дмитра Донцова «Поетика українського Рісорджименто». Важливим було не тільки читання цих праць, а й обговорення в студентських групах, організація літературних вечорів, діяльність творчих клубів. Згодом учасники груп самі залучалися до поширення творів (самвидаву): «Певна річ, конспіруючи таку роботу, бо було відомо, що хто розповсюджує самвидав, той довго в університеті не тримається. Я був обережний. Я не з'являвся, скажімо, біля пам'ятника Шевченкові 22 травня, бо знав, що всі студенти, котрі там бувають, – це кандидати на виключення. Оскільки мені відкрилася можливість діватати самвидав, то я вирішив, що треба робити цю справу, не дуже «засвічуючись», щоб якомога довше протягнути...» (Овсієнко, URL). У діяльності молодих інтелектуалів (і в СРСР, і на Заході) 1960-ті роки – це період надзвичайної популярності поезії, пошуку себе, життєвих орієнтирів, відкриття нових духовних практик.

Шістдесятники та й дисиденти більше ставили питання про ліберальну видозміну наявної політичної системи, аніж творення нової. Під радянським режимом (системою) розуміємо тоталітаризм як суспільно-політичну систему, що передбачає юридично закріплену чи фактичну однопартійність, ідеологію, яка проникає в усі сфери життя людини й суспільства, повний контроль над засобами масової інформації, монополію держави на професійну та економічну діяльність людини, державний апарат контролю, нагляду і придушення, масовий державний терор як засіб досягнення цілей (Захаров, 2003: 26).

Спогади показують, що в дисидентів увагу спрямовано на критику наявного ладу. Страх повернення сталінізму не відпускав: «Це страх за свою долю: якщо будеш опиратися, то можеш потрапити в оце млинове коло, яке може тебе зім'яти. Багатоманітної мотивації нема. Це одна мотивація: тільки страх» (Горинь, 2009: 76). Дисиденти зверталися передусім до проблем людини

в цій системі, її свободи й індивідуальності: «У нас людина стала рабом. Масовий терор породив панічний страх, який став головним мотивом поведінки морально скалічених громадян. Він розтоптав особистість, навіть зруйнував інстинкт самозбереження, замінивши його безоглядним рабським послухом, у цьому весь сенс виховання терором: послух і страх» (Горинь, 2009: 222). У спогадах дисиденти називають СРСР «імперією зла» (наголошуючи на жорстких централізованих методах влади, втручання у внутрішнє становище підпорядкованих республік, обмеження національного розвитку), «репресивною машиною», «катком московського деспотизму», «кривавим стоголовим молохом». Термін «імперія зла» пов'язаний не тільки з гучним висловом Рональда Рейгана, а й набуває у спогадах художнього образу протистояння добра і зла, підкреслює нинішнє ставлення дисидентів до колишньої системи.

Способами боротьби проти комуністичної системи шістдесятники та й дисиденти вважали розгортання ініціатив, що стосувалися розвитку мови, культури, національної свідомості. Тож більшість дисидентів прагнула такого політичного ладу, який забезпечує свободу слова і дає змогу народам зберігати національно-культурну самобутність. Показовою в цьому плані є згадувана праця Івана Дзюби, у якій автор виступав з націонал-комуністичних позицій. Це був «своєрідний маніфест більшості тогочасної критично мислячої української інтелігенції, яка сподівалася розв'язати національні, відтак і соціальні проблеми своєї батьківщини в межах існуючої системи» (Касьянов, 2008: 30). У поглядах Дзюби простежуємо звернення до особистості й індивідуальності, проте в тій же «радянській системі координат»: «Не можна не заперечити рішуче проти примітивізації нашого сучасника, збіднення його духовного світу, зведення його до рівня пересічного обивателя, проти забуття високих комуністичних ідеалів та ігнорування нових моральних та естетичних набутків радянського суспільства» (цит. за: Мокрик, 2023: 165). Зважаючи на те, що більшість дисидентів представляли культурницьку інтелігенцію, вони бачили питання політичного устрою не надто виразно. На початку діяльність опозиціонерів обмежувалася діяльністю творчих клубів, де велися дискусії з національного питання, відбувалися концерти, Шевченківські вечори. Саме це розглядали як спосіб «інтелектуального» опору системі.

Бачення держави дисидентами впливало з акцентування на цінності людини, творчої діяль-

ності кожного індивіда в житті суспільства. Радянський режим сталінського і навіть постсталінського періоду сприяв консерваторам, був спрямований не на новачі, а на закріплення наявних порядків. Дисиденти виступали проти заходів комуністичного режиму, спрямованих на стандартизацію особистості, формування типу «людини-гвинтика» («У нас людина стала рабом...») (Горинь, 2009: 222). Валентин Мороз так обґрунтував необхідність інакомудства в будь-якому суспільстві: «Коли людина стає інакомислячою, вона не руйнує суспільну норму, а навпаки – робить її повнокровнішою». Ці висновки перекликаються з ключовою тезою українського націоналізму міжвоєнного періоду про те, що головну роль у формуванні нації відіграє творча людина. У «Репортажі...» Мороз не розкривав глибинні основи радянської тоталітарної системи, а обмежувався поясненням більшості проблем радянського суспільства пережитками сталінських часів. В антилюдських злочинах радянської системи дисидент звинувачував репресивний апарат, кадри якого були сформовані в сталінську епоху. Він закликав владу позбутися подібних пережитків, які дискредитують її в очах міжнародної спільноти (Паска, 2013: 347–348).

Найважливішими програмними позиціями дисидентів були – вільна особистість (індивідуальність) і національно-культурна самобутність. По суті, дисиденти пропонували трансформацію владного механізму в СРСР в бік лібералізації суспільно-політичного і культурного життя, відмову від масового терору як методу державного управління. У спогадах спостерігається більшою мірою критика системи, яка потребує змін, ніж радикальні заходи щодо її ліквідації.

Ідеї дисидентів перекликалися з положеннями українського націоналізму (зокрема, про головну роль у формуванні нації творчої людини), самі ж дисиденти називали себе продовжувачами підпільного руху. Утім вони розуміли, що в тих конкретних умовах, у яких діяли, підпілля не матиме масової підтримки. Михайло Горинь згадував: «А Світличний каже: «Знаєш, підпілля, по-перше, охопить дуже мале коло людей і не буде мати виходу на широкі маси українського народу». Тому він запропонував іти з відкритим забралом: ми повинні проголошувати свої ідеї відверто. Можливо, ті ідеї не будуть виголошені на всі сто відсотків –десь будуть елементи конформізму, але краще так, через те що за той час ми охопимо велику кількість людей» (Гориння Михайла Гориня, URL).

Якщо підпільні рухи мали радикальний характер і стояли на засадах незалежності будь-якою

ціною, то дисиденти схилялися до легітимності, маючи на меті поступову кристалізацію ідеї незалежності. Можна зауважити, що шістдесятники підкреслювали ідею самобутності, дисиденти ж не так продовжували, як переосмислювали ідеї націоналізму, доповнювали ідеями націонал-комунізму, актуалізували питання демократичних прав і свобод громадян незалежно від їхньої національної приналежності як запоруку суспільного розвитку, були прихильниками еволюційних, а не радикальних змін. Хай там як, а погляди дисидентів спершу будувалися на критиці існуючого режиму і спробах лібералізації комуністичної держави. Інакомислення початково поєднувалося із членством у партії. Левко Лук'яненко писав: «Я був членом КПРС і по закінченню юрфаку Московського державного університету мене розподілили в Радехівський райком партії на Львівщині. Але вже тоді зрозумів, що з партією мені не по дорозі» (Лук'яненко, 1991: 127). Розчарування в комуністичній системі прийшло від неможливості відстоювати загальногуманістичні принципи. Більшість з дисидентів визнає, що не вважали свої погляди антирадянськими, оскільки спиралися на конституційне положення про свободу слова.

Великою мірою сама радянська влада, суворо обмежуючи права громадян, породжувала значну увагу до цього питання і стимулювала антикомуністичні настрої: «Вони завжди топтались по людях, які мали інший світогляд. І якби мордували і мучили мене, то це можна було б пояснити якимись властивостями моєї особи. Але вони мордували і мучили всіх, хто був з ними незгодний» (Лук'яненко, 2011: 15). Мирослав Маринович згадує: «Дійсно, у тоталітарній системі неможливо не бути небезпечним...» (Зайцев, 2014: 125). Тож визначальним у інакомисленні ставало не так виховання чи навіть оточення, як сама система, яка не дотримувалася принципу справедливості. Часом ув'язнення і ставало тією головною рушійною силою щодо розчарування в радянській системі та актуалізації думок про потребу незалежної України. Щоправда, у спогадах дисиденти схильні вказувати, що переосмислення радянського, як і бачення незалежної України, відбувалося з ними значно раніше. Насправді ж ідея незалежності (у Л. Лук'яненка: «своя держава – перша та найнеобхідніша умова для щасливого життя нації») (Лук'яненко, 2011: 15) викристалізовувалася поступово.

Дисидентський рух потребував відповідної організаційної структури. Шістдесятники гуртувалися переважно в клубах творчої молоді – у Києві, Харкові, Львові. Такі клуби ставали осе-

редкками обміну ідей. Утім, шістдесятникам, не вдалося створити політичну організацію. З одного боку, завдав страх, а з другого – розбіжності в поглядах. Якщо В'ячеслав Чорновіл був прихильником організації, то Іван Дзюба, Іван Світличний, Євген Сверстюк – категоричними противниками. Страх, що політична організація спровокує репресії з боку влади, утримував лідерів дисидентського руху від створення власної партії. Вони були переконані, що необхідно шукати інші форми опозиції. Надмірна обережність і пасивність не давала змоги руху одержати широкий розголос і знайти прихильників. Здавалося, що рух і його учасники потребували політичного посередника, щоб зреалізувати себе повною мірою (Bellezza, 2019: 105).

Інституційне оформлення вдалося дисидентам у 1976 р., коли створено Українську Гельсінську групу (УГГ). Група поставила українську проблему в контекст загальнолюдських цінностей. Особливе значення мало те, що вона стала на захист прав не тільки українців, а й представників інших національностей в Україні. Як згадував Михайло Горинь: «Знаєте, власне, я за такий рух, але я був би проти того, аби ми, українська громада опору, вливалася в московський рух. Ми хочемо створити свою, Українську Гельсінську Групу» (Горинь, 2009: 76). Це була правозахисна організація гуманітарно-правового характеру. У редагуванні Декларації згодом брали участь брати Михайло і Богдан Горині. Згодом Михайло Горинь напише: «Я вважаю, що Декларація вийшла непоганою...» (Горинь, 2009: 95). Поступово кількість учасників Групи зростала, відбувалося інституційне становлення. На думку Василя Овсієнка, «гельсінський рух був для України куди важливішим, ніж для народів, які мали свою державність, тому він у нас виявився в 70–80-х роках найстійкішим» (Овсієнко, 2018: 200). Усе ж головною ідейною віссю програмного документа УГГ став захист прав людини.

Автори Декларації не порушували питання про політичний устрій СРСР. Мирослав Марінович пояснює, що УГГ декларувала правозахисний, а не політичний характер, задля того, щоб діяти легально (Марінович, 2017: 107). І своє головне завдання – поширення інформації щодо порушення прав людини в Україні – Група виконала, однак вона не змогла досягти помітного впливу на стан справ у цій сфері, і так само не змогла здобути політичного впливу серед інтелігенції. Від УГГ відштовхували і небезпека репресій, і «авторитаризм» деяких її організаторів. Усе це, утім, можна зрозуміти, якщо зважати на умови, у яких діяла Група. Реальна кількість членів Групи на

початку становила близько 10 осіб. Правда, сьогодні у спогадах ідеться про те, що не всі учасники офіційно значилися як члени Групи через страх репресій, тож фактично Група була більшою (Марінович, 2017: 108). Хай там як, діяльність УГГ стала своєрідним підсумком у розвитку руху опору 1960–1980-х років в Україні. УГГ могла започаткувати новий етап визвольного руху, однак обставини не дозволяли їй цього зробити (Сахно, 2016: 52).

У певному сенсі, як впливає зі спогадів, карально-репресивна система, яка існувала в СРСР, стимулювала розвиток дисидентського руху. Поширення позацензурної інформації дисидентами ставило радянську владу і керівництво компартії в патову ситуацію. Репресії проти дисидентів водночас акцентували проблему та посилювали інтерес (як усередині країни, так і за кордоном) до існування інакомислення в Радянському Союзі, порушення прав людини і конституційних норм, задекларованих у державі. Дисиденти були піддані репресіям аж до фізичного знищення. Це стимулювало нові витки міжнародної дискусії навколо захисту прав людини в СРСР, наближало крах комуністичного режиму і розпад Радянського Союзу. Тож можна стверджувати, що поширення дисидентських поглядів в умовах радянської цензури було доволі ефективним методом протистояння тоталітарній системі. В'язні також демонстрували спротив: страйкували, оголошували голодівки, відмовлялися носити табірний одяг, – що привертало увагу громадськості й міжнародних спільнот до порушення прав людини в СРСР.

Дисиденти наголошували на негативному впливі політичного режиму, який існував у СРСР, на стан суспільства загалом: «Різким контрастом виступає образ людини, який склався на основі 70-річної практики соціалістичного будівництва. У нас людина стала рабом. Від неї відібрали власність, право на вільний вибір місця проживання, підпорядковували жорсткому контролю за допомогою паспортної системи, по суті позбавили перерахованих вище політичних прав. Масовий терор породив панічний страх, який став головним мотивом поведінки морально скалічених громадян. Він розтоптав особистість, навіть зруйнував інстинкт самозбереження, замінивши його безоглядним рабським послухом» (Горинь, 2009: 222).

Образ дисидента, який постає із спогадів, поєднує риси духовно та інтелектуально сильної людини і проектується на потреби сучасної української еліти: «Патріотична родина, з якої вийшли

авторитетні діячі ОУНівського підпілля заклали підвалини світогляду жертвовного українського патріота, який готовий втретє повернутися в концтабір...». Дисиденти були впевнені, що на противагу людині покірній визрівало покоління тих, котрі не бажали коритися режиму: «Це була дивна сміливість людини... націленої не на одноактний героїчний вчинок, а на напружену працю в умовах поліцейського засилля». У спогадах часто трапляється слово «в'язень», «політв'язень». Михайло Горинь пише про в'язницю як про «Запорожжя»: «І, може, комусь це видасться не зовсім розумним, але за імперського режиму я бачив своє місце в тюрмі. Бо поки в московських тюрмах є українські політв'язні – ще не вмерла Україна. На їхні тюрми я дивився як на Запорожжя, де живе справжнє козацьке волелюбство» (Горинь, 2009: 252).

Автори спогадів наголошують на сміливості й жертвовності учасників національного руху опору. Така самооцінка пов'язана передусім з досвідом відбування покарання, що особливо накладалося на свідомість людей творчих професій: «Дуже важко було тоді залишитися самим собою, навіть більше як людині, а не як активному діячу»; «Звикати мені до камерного життя було доволі тяжко. Попереду – тьма і безнадія. Суворая дійсність остудила мені розпалене під час слідства та суду серце, і воно почало здавати» (Овсієнко, 2018: 63). Звичайно, це породжувало непевність, страх, розгубленість. Інакшумцями виступали передусім творчі люди. Дисидент неминуче стикався з відчуттям самотності, нерозуміння з боку інших (часто й суспільства), постійного страху за життя (своє і сім'ї), долав сумніви і непевненість. Цим зазвичай пояснюється й особиста потреба авторів спогадів в увазі з боку сучасного суспільства, наголошення на значущості власної діяльності.

Національне питання у спогадах дисидентів залишається одним з першорядних. Велика увага до національного питання пов'язана з його консолідуючим значенням, що використовувалося на противагу тоталітарним чи авторитарним режимам, особливо для поневолених народів. У спогадах подається бачення «нації» як об'єднавчої, ідеологічної ідеї: «Немає інтересів вищих за національні. Вони вершина, вищої якої нема» (Лук'яненко, 2011: 11). Дисиденти відстоювали право кожної нації на політичне самовизначення. Нація у спогадах дисидентів постає як живий організм, здатний до самовідновлення. З погляду дисидентів, нація – не просто політична одиниця, а органічне утворення, жива особистість. Здебільшого діяльність дисидентів була проявом культурного, а не політичного націоналізму.

У баченні більшості дисидентів, чий спогади було проаналізовано, нація – це не тільки згода і закони, а й почуття, закорінені в природі та історії. Йшлося насамперед про збереження культурної самобутності і свободу культурного розвитку: «В'їлося в шию ярмо неволі для культури, коли імперське чиновництво вчило нас, як і наскільки можна любити Україну, який відсоток її кольорів і мелодій вводити у мистецтво, кого в історії шанувати, якому патріярху підносити дари, які свята відзначати, яку сорочку одягати, як складати концертні програми тощо» (Горинь, 2009: 245). Тож націоналізм у баченні дисидентів, як це видно зі спогадів, був більше уявний, теоретичний (культурний), а не реалістичний (політичний).

В есеї «Хроніка опору» В. Мороз акцентував увагу на важливості культурної складової для функціонування нації. Він вказував, що «високі культурні досягнення можливі тільки при неперервності традицій», які є запорукою збереження культурних і духовних основ суспільства. Національну ідентичність автор уважав феноменом психологічним, пов'язаним з інстинктом самозбереження нації, який і є основою руху опору проти денаціоналізації. Як приклад цього Мороз наводив народні звичаї гуцульського села Космач: «І от повернувся космачанин з Сибіру. Повернувся гуцулом. Пройшовши усі дев'ять кругів пекла, він не став люмпеном без традицій. Він співає ті ж самі співанки, малює ті ж самі писанки, він не забув жодного весільного обряду...» (Паска, 2013: 348). Відомо, що на поглядах В. Мороза позначилися впливи інтегрального націоналізму.

Дисиденти – що в діях, що в спогадах – наголошують на первинності національних, культурних і духовних потреб нації перед її економічним добробутом, вступаючи таким чином у полеміку з марксистським матеріалізмом. У питанні походження та історичного розвитку національних спільнот вони здебільшого стоять на примордіалістських позиціях (Паска, 2013: 349). Пасивність українців щодо захисту своїх національних прав дисиденти пояснюють цілеспрямованою і багатовіковою політикою зросійщення, репресіями проти національної еліти, мовними заборонами. У результаті в українському та білоруському суспільствах було притуплено «інстинкт національного самозбереження», сформовано почуття національної вторинності перед панівною російською культурою. Тож нація для дисидентів – це абсолютна необхідність, синтез усього духовного, що має людина.

Подібно дисиденти розуміли й релігію, хоча не надавали їй пріоритетного значення. Най-

гострішим тоді в Україні було питання утисків греко-католиків, представників протестантських церков. Дисиденти відстоювали свободу віросповідання, виступали проти втручання держави в духовне життя. Іван Гель представляв у спогадах Греко-католицьку церкву як національну силу з особливим шляхом історичного розвитку й особливою місією: «Нація і віра – поняття нерозривні. Втілення цілісної єдності цих понять визначалось протягом тисячоліть в історичній давності спільноти, в твердій сталості українського національного характеру, у принесенні в християнство національної своєрідності українського обряду та звичаїв, в національному житті двох великих церков – Української католицької церкви і Православ'я... УКЦ – наша національна святиня, що витворила нетлінні національні цінності й зберегла нас як націю» (Гель, 1993: 43).

Так само Валентин Мороз наголошував у есеях на значній ролі релігійного фактора в національних процесах: писав про важливість церкви у збереженні традиційних суспільних цінностей (у тому числі національних); відзначав виняткову роль Греко-католицької церкви у формуванні української нації на західноукраїнських землях, в українсько-польському розмежуванні; указував на особливу роль священиків у галицьких селах. Автор ставив знак рівності між церквою і нацією, церквою й духовністю, вважаючи націю вищим проявом людської духовності. Для дисидентів церковні активісти були взірцями наполегливості й жертвовності: «Вони бачуть світ досить своєрідним. Навіть проникнути в структуру подібного мислення досить важко. Але серед них є й такі, які заради віри підуть на вогнище. Як я можу їх не поважати, хоч таке світосприйняття мені зовсім чуже» (Лук'яненко, 1991: 89), «Якщо йдеться про саму молитву, то я до молитов і до релігії, як такої, байдужий. Але мужність цих людей викликає у мене симпатію» (Зайцев, 2014: 126). Однак після ув'язнення багато-хто змінював погляди. Мирослав Маринович згадує: «Після духовно напружених, яскравих, дуже насичених днів, часом навіть містичних, я зрозумів, що я вже природно віруюча людина, що це для мене навіть світоглядний компонент, не просто традиції, обрядовість, а це вже моє єство. Я потім згадував свої слова про байдужість до релігії як свідчення того, що це були дві різні людини: до одкровень і після них» (Зайцев, 2014: 126).

жість до релігії як свідчення того, що це були дві різні людини: до одкровень і після них» (Зайцев, 2014: 126).

Колишні дисиденти так звиклися з роллю антикомуністичної опозиції, що і психологічно, і організаційно виявилися неготовими до конструктивних дій в умовах політичної свободи. Деякі з найвідоміших дисидентів – як-от В. Чорновіл, Л. Лук'яненко, М. Горинь – були розпорошені серед правих і центристських партій і часто конкурували. Їхнє публічне суперництво не додало авторитету жодній національно-демократичній силі. Деякі з дисидентів пішли на дуже сумнівні (але, можливо, неминучі) компроміси зі своїми колишніми опонентами, а ті швидко привласнили гасла та ідеї, за які в 1960–1980-х роках треба було заплатити роками ув'язнень або навіть життям. Фактично такі «пакти» з колишніми комуністами нівелювали політичний вплив колишніх опозиціонерів, втягували їх у переділ влади і власності, який контролювала колишня партноменклатура (Касьянов, 2008: 323).

Висновки. На формування поглядів майбутніх дисидентів мало вплив не так виховання, як оточення, суспільно-політичні умови життя, де не бракувало несправедливості (ці умови спостерігалися під час навчання в університеті, спілкування з однодумцями, ведення творчої діяльності). Для дисидентів ключовими постулатами були права людини (передусім у сфері свободи слова) та можливість для неї самореалізуватися в межах національної спільноти. Національне питання розумілося ними через призму здебільшого мовно-культурних, не політичних потреб. Нація для дисидентів – це почуття та дії, які закорінені в історії, живий організм. Такі ідеї властиві культурному націоналізму. Дисидентський рух був не так боротьбою проти системи (як часто це представлено в спогадах), як метою виправити і гуманізувати систему; для дисидента це й була особиста боротьба: із власним страхом, сумнівами, проти страху інших. Дисиденти несли не нові смисли, а передусім смисли, які система замовчувала: цінність людської особистості, право вибору, свобода думки. Спогади виявляють ностальгію дисидентів за роками боротьби, героїзують учасників антикомуністичного руху опору.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Bellezza S. A. The Shore of Expectations: A Cultural Study of the Shistdesiatnyky. University of Alberta Press, 2019. 380 p.
2. Бажан О. Дисидентство в УРСР: спроба дефініції. Магістеріум: історичні студії. 2001. Вип. 7. С. 27–31.
3. Бажан О. Дослідження проблем дисидентського руху в Україні в сучасній зарубіжній та вітчизняній історіографії. З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. 2001. № 2. С. 520–529.
4. Гель І. Грані культури. Львів: Атлас, 1993. 153 с.

5. Горинь М. Запалити свічу / упоряд. В. Овсієнко. Харків, 2009. 328 с.
6. Горіння Михайла Гориня. URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2005/06/17/3010761/>.
7. Зайцев Ю. Д. Інтерв'ю Юрія Зайцева з Мирославом Мариновичем. «Хочу взяти участь у похованні останньої у світі імперії». *Новітня доба*. 2014. Вип. 2. С. 121–130.
8. Захаров Б. Є. Нарис історії дисидентського руху в Україні (1956–1987). Харків: Фоліо, 2003. 143 с.
9. Касьянов Г. Незгодні. Українська інтелігенція в русі опору 1960–80-х років. Київ: Либідь, 1995. 224 с.
10. Касьянов Г. Україна 1991–2007. Київ: Наш час, 2008. 432 с.
11. Лук'яненко Л. Де ти, доле України? Київ: Телерадіокомпанія «ІК», 2011. 266 с.
12. Лук'яненко Л. Сповідь у камері смертників. Київ: Права людини, 1991. 124 с.
13. Маринович М. Всесвіт за колючим дротом: спогади і роздуми дисидента. Львів: Вид-во Українського католицького університету, 2017. 535 с.
14. Михайлів І. Спогади як соціокультурне явище сучасної України: спроба узагальнення. *Історіографічні дослідження в Україні: зб. наук. пр.* Київ. 2019. Вип. 30. С. 287–308.
15. Мокрик Р. Бунт проти імперії: українські шістдесятники. Вид. 5-ге. Київ: А-Ба-БА-ГА-ЛА-МА-ГА, 2023. 416 с.
16. Овсієнко В. Інтерв'ю. URL: <http://museum.khpg.org/en/index.php?id=1321393033>.
17. Овсієнко В. Світло людей. Вид. 2-ге. Київ: Кліо, 2018. 512 с.
18. Огляд історії дисидентського руху. Лекція Євгена Захарова. URL: <http://museum.khpg.org/index.php?id=1586898337>.
19. Павленко Ю. Суспільно-політичне життя на Миколаївщині «застійної доби». *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2016. Вип. 45(1). С. 288–292.
20. Паска Б. Ідеї українського націоналізму в есеїстиці дисидента Валентина Мороза. *Галичина*. 2013. Ч. 24. С. 346–351.
21. Русначенко А. Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950-х – початок 1990-х років. Київ: Видавництво імені Олени Теліги, 1998. 720 с.
22. Сахно М. Правозахисна діяльність українських дисидентів: шлях до незалежності. *Полтавський національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка*. 2016. С. 51–53.
23. Чорновіл В. Інтерв'ю. URL: <http://oralhistory.org.ua/interview-ua/648/>.

REFERENCES

1. Bellezza S. A. (2019). *The Shore of Expectations: A Cultural Study of the Shistdesiatnyky*. University of Alberta Press. 380 p.
2. Bazhan O. (2001). *Dysydentstvo v URSR: sprobа defynitsii* [Dissidence in URSR: an attempt of definition]. *Mahisterium: istorychni studii*. Vyp. 7. P. 27–31. [in Ukrainian].
3. Bazhan O. (2001). *Doslidzhennia problem dysydentskoho rukhu v Ukraini v suchasni zarubizhni ta vitchyzniani istoriohrafii* [Research of dissidence movement in modern and foring historiography]. *Z arkhiviv VUChK-HPU-NKVD-KHB*. № 2. P. 520–529. [in Ukrainian].
4. Hel I. (1993). *Hrani kultury* [Edges of culture]. Lviv: Atlas, 153 p. [in Ukrainian].
5. Horyn M. (2009). *Zapalyty svichu* [Light a candle], uporiad. V. Ovsiienko. Kharkiv. 328 p. [in Ukrainian].
6. Horinnia Mykhaila Horynia [Lighting of Mykhailo Horyn]. URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2005/06/17/3010761/>.
7. Zaitsev Yu. (2014) *Interviu Yurii Zaitseva z Myroslavom Marynovychem*. “Khochu vziaty uchast u pokhovanni ostannoї u sviti imperii” [An interview of Myroslav Marynovych by Yurii Zaitsev “I want to participate to liquidating of the last empire of the world”]. *Novitnia doba*. 2014. Vyp. 2. P. 121–130. [in Ukrainian].
8. Zakharov B. (2003). *Narys istorii dysydentskoho rukhu v Ukraini (1956–1987)* [Essay of history of dissidence movement of Ukraine (1956–1987)]. Kharkiv: Folio. 143 p. [in Ukrainian].
9. Kasianov H. (1995). *Nezghodni. Ukrainka intelihentsiia v rusi oporu 1960–80-kh rokiv* [Disagree: Ukrainian intellectuals in resistance movement]. Kyiv: Lybid. 224 p. [in Ukrainian].
10. Kasianov H. (2008). *Ukraina 1991–2007*. [Ukraine 1991 – 2007]. Kyiv: Nash chas, 2008. 432 p. [in Ukrainian].
11. Lukianenko L. (2011). *De ty, dole Ukrainy?* [Where are you, destiny of Ukraine?]. Kyiv: Teleradiokompaniia “IK”. 266 p. [in Ukrainian].
12. Lukianenko L. (1991). *Spovid u kameri smertnykiv* [Confession in the ward of prisoner sentenced to death]. Kyiv: Prava liudyny. 124 p. [in Ukrainian].
13. Marynovych M. (2017). *Vsesvit za koliuchym drotom: spohady i rozdumy dysydenta* [Universe behind barbed wire: memories and thoughts of dissident]. Lviv: Vyd-vo Ukrainkoho katolytskoho universytetu. 535 p. [in Ukrainian].
14. Mykhailiv I. (2019). *Spohady yak sotsiokulturne yavyshe suchasnoi Ukrainy: sprobа uzahalnennia* [The memoirs as socialcultural phenomenon of modern Ukraine]. *Istoriografichni doslidzhennia v Ukraini: zb. nauk. pr.* Kyiv. Vyp. 30. P. 287–308. [in Ukrainian].
15. Mokryk R. *Bunt proty imperii. Ukrainski shistdesiatnyky* [The riot against empire. Ukrainian Sixtiers]. Kyiv: A-Ba-Ba-Ha-La-Ma-Ha, 2023. 416 p.
16. Ovsiienko V. *Interviu* [An interview]. URL: <http://museum.khpg.org/en/index.php?id=1321393033>. [in Ukrainian].
17. Ovsiienko V. *Svitlo liudei* [The light of people]. Vyd. 2-he. Kyiv: Klio, 2018. 512 s. [in Ukrainian].
18. *Ohliad istorii dysydentskoho rukhu. Lektsiia Yevhena Zakharova*. [Review of history of dissidence movement. Lecture of Eugeniy Zaharov]. URL: <http://museum.khpg.org/index.php?id=1586898337>. [in Ukrainian].

19. Pavlenko Yu. (2016). Suspilno-politychne zhyttia na Mykolaivshchyny “zastiinoi doby”. [Social-political life on Mykolaivshchyna region of period of stagnation]. Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu. Vyp. 45(1). P. 288–292. [in Ukrainian].
20. Paska B. (2013). Idei ukrainskoho natsionalizmu v eseistytsi dysydenta Valentyna Moroza. [Ideas of Ukrainian nationalism of essays of Valentyn Moroz]. Halychyna. Ch. 24. P. 346–351. [in Ukrainian].
21. Rusnachenko A. (1998). Natsionalno-vyzvolnyi rukh v Ukraini: seredyna 1950-kh – pochatok 1990-kh rokiv. [National resistant movement in Ukraine: middle of 1950th – beginning of 1990th]. Kyiv: Vydavnytstvo imeni Oleny Telihy. 720 p. [in Ukrainian].
22. Sakhno M. (2016). Pravozaohysna diialnist ukrainskykh dysydyntiv: shliakh do nezalezhnosti. [Activity of human rights defend of Ukrainian dissidents: way to independence]. Poltavskyi natsionalnyi pedahohichnyi universytet imeni V. H. Korolenka. P. 51–53. [in Ukrainian].
23. Chornovil V. Interviu. [An interview]. URL: <http://oralhistory.org.ua/interview-ua/648/>. [in Ukrainian].